

ВИСНОВОК

Спробуємо тепер стисло сформулювати найважливіші результати запропонованого дослідження.

У першому розділі дисертації "Важливі здобутки Дмитра Чижевського в дослідженні української філософської думки" аналізується методологічне підґрунтя українознавчих робіт Д.Чижевського і, виходячи з цього, здійснюється подальший розгляд його праць, спрямований на висвітлення нових та оригінальних аспектів у дослідженні вченим розвитку української філософської культури. В ході дослідження визначено, що однією з важливих методологічних засад Д.Чижевського при його підході до осмислення історико-філософського процесу в Україні є розгляд даної проблематики на підставі виділення етнокреативних епох в історії українського народу та їх видатних мисленників.

Перший параграф цього розділу "Епоха Бароко в духовному житті України" присвячений аналізу світоглядних уявлень людини цієї доби та характеристиці історико-культурного періоду, що відіграв значну роль у духовній історії України.

Відзначено, що Д.Чижевський був одним із перших дослідників, хто не тільки висловив, а й обґрунтував тезу про те, що Бароко для України було не просто окремим мистецьким стилем, а Великою Епохою, яка відбилася на всьому розвитку вітчизняної культури, при цьому вчений ніяким чином не применшує значення інших історичних часів, що впливали на духовне життя України.

Д.Чижевський "реабілітує" українське Бароко, стверджуючи, що однією з причин негативного ставлення до цієї доби стала оцінка її надбань з погляду інших культурних стилів (наприклад, класицизму, соціалістичного реалізму тощо) та іншого світорозуміння. Він також порушує проблему духовних цінностей української "барокової людини", що була творцем усіх культурних надбань цієї епохи і світоглядні настанови якої відчутно вплинули на подальше формування української ментальності.

Розглянуто основні змістові елементи Бароко, виокремлені Д.Чижевським, та визначено, що стиль цієї доби можна вважати, до певної міри, універсальним, оскільки він синтезував надбання попередніх епох, водночас не заперечуючи їхньої культурної самоцінності. Проте універсалізм Бароко не має нічого спільного з механічним синкретизмом, бо, ґрунтуючись на надбаннях інших культурних епох, він виробляв свої власні, неповторні риси. На доказ цього, спираючись на широке коло історико-філософських, літературознавчих та мистецтвознавчих праць, я здійснюю аналіз барокових особливостей різних жанрів українського мистецтва, зокрема літератури, гравюри, скульптури, живопису, архітектури, театру.

Проаналізовано світоглядні підвалини української "барокової людини", виділені Д.Чижевським, з'ясовано її позитивні та негативні риси, що відбилися на формуванні української вдачі. У зв'язку з цим підкреслюється, що в тому разі, якщо "українську людину" вважати "бароковою людиною" або припустити, що "бароковість" належить до визначальних ознак українців взагалі, то долання певних вад цієї "барокової людини" вкрай необхідне, аби посилити здатність українців до більшої послідовності у мисленні та поведінці, й послабити надмірний індивідуалізм, який перешкоджає досягненню злагоди задля організації суспільного й державного життя.

У другому параграфі дисертації "Осмислення філософії Григорія Сковороди в працях Дмитра Чижевського" аналізується інтерпретація Д.Чижевським поглядів українського філософа. Вчений розгортає систему філософських поглядів Г.Сковороди на підставі трьох головних чинників: спрямування до символічного пізнання світу, своєрідної інтерпретації Святого Письма та діалектики, що виявляється в наскрізній антитетичності мислення українського філософа та в активізації вчення про "коловорот". На цьому ґрунті постають метафізика, антропология та система етичних цінностей мисленника, що мають яскраво виражене містичне забарвлення. Виокремлення релігійно-містичного аспекту в концепції світобачення українського філософа та ґрунтова розробка його символізму становлять важливі наукові здобутки Д.Чижевського, особливо в контексті повної негатиї цих аспектів за доби тоталітаризму.

Визначено, що, крім пошуків підстав, на яких ґрунтується філософія Г.Сковороди, вчений намагається виявити паралелі між його думками та поглядами інших мисленників і на цій основі знайти його, так

би мовити, "духовних братів". Д.Чижевський не аналізує впливи різних філософських течій на світогляд українського мислителя, він шукає спорідненість у розумінні світу та сенсу життя між представниками української та інших культур. З цією метою вчений розглядає погляди Г.Сковороди на широкому історико-типологічному тлі і робить спробу довести спорідненість його поглядів з представниками так званої "німецької містики" (Екгарт, Тавлер, Сузо, Себастьян, Франк, Вайгель, Бьоме, Сілезій), за котрими стоять містики середньовіччя (св.Бернгард, Гуго від св. Віктора, Бонавентура), отці церкви (передусім невідомий автор "Ареопагітик") та представники античного платонізму (Платон, Філон, Плотін). З іншого боку, дослідження філософії Г.Сковороди Д.Чижевський розглядав як важливу складову частину своїх студій над духовною спадщиною інших представників слов'янської містики - українців Величковського та Гамалії, чехів Щітного, Коменського та Бриделя, поляка Склеуса.

Аналізуючи праці Д.Чижевського, спрямовані на дослідження філософських поглядів Г.Сковороди, я вказую на деяку упередженість оціночних характеристик вченого і приділяю увагу зіставленню поглядів Д.Чижевського з сучасними дослідженнями творчості цього видатного українського мисленника.

В третьому параграфі цього розділу, який називається "Виокремлення "філософії серця" в українській філософській думці" розглядається коло питань, пов'язаних з "філософією серця", яка, на думку Д.Чижевського, притаманна українській філософській думці.

Д.Чижевський виявився, так би мовити, "хрещеним батьком" поняття "філософія серця", яке згодом міцно увійшло до термінологічного вжитку. Пізніше до цієї "філософії" зверталися Є.Калужний, І.Мірчук, Б.Цимбалістий, С.Ярмусь та інші. Проте загальне поняття, вироблене Д.Чижевським, потребує, на думку автора, подальшого розмежування різних аспектів цієї концепції та певної систематизації, спроба якої і пропонується в цьому параграфі.

Залишаючи для всього кола питань, які постають при дослідженні цієї проблематики, загальну назву "філософія серця" (запропоновану Д.Чижевським), на мою думку, доцільно розглядати цю "філософію" в трьох аспектах - психологічно-емоційному, загальнохристиянському та символіко-антропоцентричному, беручи до уваги певну умовність такого поділу.

У ході наукового дослідження доведено, що перші два аспекти "філософії серця" (психологічно-емоційний та загальнохристиянський), які яскраво відбилися в українській культурі, не становили якоїсь оригінальної філософської традиції, адже розгляд "серця" як образу емоційного життя людини та центру її морального буття і духовності зустрічаються в культурах багатьох народів. Більш важливим для дослідження української філософської думки є розгляд "філософії серця" в третьому аспекті, що має національну специфіку і постає як філософія символіко-антропоцентричного спрямування, пов'язана з "внутрішньою людиною серця". Творцем цієї нової оригінальної "кордоцентричної" філософії постає Григорій Сковорода, проте трактування символу "серця" в близькому до цього значенні знайдемо вже в творах Г.Смотрицького, К.-Т.Ставровецького, Д.Туптала.

Г.Сковорода, розглядаючи людину як "мікрокосмос" і поділяючи її на "зовнішню" та "внутрішню" ("істинну"), ототожнює останню з "чистим серцем", яке трактує символічно. "Серце" виступає не тільки духовним центром людини, а й першоджерелом істинного знання, адже в серці людини повинен панувати Бог.

Далі ця символіко-антропоцентрична "філософія серця" знаходить своє продовження в працях Кирило-Мефодіївських братчиків, зокрема П.Куліша, Т.Шевченка, М.Костомарова, а також у творчості Лесі Українки, М.Коцюбинського, Б.-І.Антонича, П.Тичини, О.Довженка та інших. Наголошено, що концепцією "філософії серця" Дмитро Чижевський порушив ще одну проблему, важливу для розуміння особливостей кожної культури, - проблему національного стилю мислення. На цьому тлі для нас є важливим звернення цілої плеяди українських мислителів, від Княжої доби і до сучасності, до концепту серця як глибинної внутрішньої субстанції людської духовності. У цьому контексті зазначається, що однією із специфічних рис української філософської думки є те, що віра серця не протистоїть досягненням розуму, а скоріше стримить до гармонії з ним як засобу рівноваження Всесвіту.

У другому розділі дисертації - "Внесок Дмитра Чижевського у висвітлення ролі європейських ідей в історико-філософському процесі в Україні" - розглядаються дослідження вченого, що стосуються впливів ідей античності та німецької класичної філософії на становлення української філософської думки. Ці "впливи" обрано не випадково, адже, говорячи про найбільш важливі історичні моменти, що відбилися на розвитку української духовної історії, Д.Чижевський, крім доби Бароко, виділяв також князівську добу, на формування якої відчутно вплинула антична культура, та добу романтизму, світоглядні підвалини якої сформувалися під певним впливом німецького ідеалізму.

У першому параграфі - "Античні впливи в українській культурі" - аналізуються дослідження Д.Чижевського української духовної історії з погляду впливу на неї ідей античних мислителів.

З'ясується, що, звертаючись до досить складного процесу сприйняття та поширення ідей античності в Україні, Д.Чижевський відокремлює матеріал, що стосується XI-XIII ст., від матеріалу XVI-XVII ст., вважаючи такий поділ важливим і потрібним, адже між цими періодами є велика різниця як у мові (в XI-XIII ст. переважають переклади з грецької мови, тоді як у XVI-XVII ст. - латина), так і в методах та формах ознайомлення з античною спадщиною. На мою думку, доцільно додати до цих двох основних ще два додаткові (допоміжні) періоди: початковий I-V ст. та перехідний - середина XIV - початок XVI ст.

Що стосується початкового періоду (I-V ст.), то, спираючись на численні минулі й сучасні дослідження етногенезу слов'ян та різні концепції щодо формування ранньосередньовічної слов'янської культури, я вважаю, досить вірогідним факт безпосереднього впливу античної цивілізації, яка постала на півдні України, на місцеву культуру, до якої належали і наші прабатьки.

Другий період генези антично-українських відносин починається з X-XI ст. і триває приблизно до середини XIV ст. Він пов'язаний з християнізацією Русі і сильним впливом візантійської культури, підґрунтя якої становлять культурні здобутки Греції та Риму. В цей період античні впливи діють на розвиток української культури опосередковано, переважно через перекладну літературу ("Історія жидівських війн" Йосифа Флавія, "Хроніка" Георгія Амартола, "Хроніка" Івана Малали, "Бджоли", "Ізборник Святослава" 1073р., "Діоптра", твори Йоана Дамаскина тощо). У зв'язку з цим я приділяю увагу з'ясуванню і висвітленню певного кола інформації про античну філософію, яку міг отримати з цієї літератури староукраїнський читач. В параграфі також розглядається один з безумовних наукових здобутків Д.Чижевського - його дослідницька розвідка про життя та філософію Платона в літературі стародавньої Русі, де на підставі досліджень різних літературних джерел вчений приходив до висновку, що попри певну "поверховість" і деяку "неточність" біографічних даних про видатного античного мисленника, що подавала стародавня література, знайомство з його ідеями є безсумнівно важливим фактом впливу античної думки на українську культуру.

Період з середини XIV ст. до початку XVI ст. можна вважати "перехідним". У цей час з'являються нові переклади отців церкви та християнських письменників (наприклад, Ісаака Сірина, Григорія Синаїта, Григорія Палами та інших), а також впливова в подальшому пам'ятка - "Аріопагітик" з коментарем Максима Ісповідника. Продовження ж старої традиції переважно зводилось до копіювання та оброблення старих творів.

Наступний період зацікавленості античною культурою (XVI-XVII ст.) починається з проникнення в Україну відгуків західного Ренесансу та Реформації і має свої особливості: латинізацію мови та безпосереднє знайомство з античною літературою. В цей час постають численні твори українських авторів, написані латинською мовою, - це і підручники Київської Академії, і богословські твори А.Зернікова, С.Яворського, Ф.Прокоповича, вірші тощо. За дослідженням Д.Чижевського, античне літописання та нова література латинською мовою вагомо впливали на так звані "козацькі літописи", наприклад Густинський та інші. У цей час в українських бібліотеках вже можна було знайти твори багатьох античних мисленників, а певні їхні погляди навіть викладались у шкільних курсах. Наприклад, ідеї Епікура та Сенеки широко застосовувалися в етичних курсах Києво-Могилянської Академії та в українських колегіумах, а курси поетики переважно ґрунтувалися на античній естетико-літературній теорії, зокрема в розробці теорії драми українські автори спиралися на теорію античної трагедії, висвітлену в трактаті Арістотеля "Про поетичне мистецтво", та на поетику Горація.

У параграфі наголошується, що антична культура впливала на розвиток української духовної історії від часу формування слов'янських племен на терені України і до новітніх часів. І Дмитро Чижевський, досліджуючи українську культуру, не міг оминати такий важливий чинник, бо вважав, що не можна применшувати значення цих впливів, адже й новітня українська література почалася саме з відгуків на літературу античну, хоча б і у формі трагедій Котляревського, Лобисевича та Гулака-Артемовського.

Другий параграф цього розділу "Ідеї німецької класичної філософії в контексті української філософської думки (першої половини ХІХ сторіччя)" присвячено комплексному аналізу дослідження Д.Чижевським історико-філософського матеріалу цього періоду. Я аналізую науковий доробок Д.Чижевського в контексті зіставлення його праць з роботами сучасних учених та доповнення матеріалу новими даними.

Розгляд конкретного змісту української та німецької філософії здійснюється в дисертації з урахуванням того, наскільки філософія певного мисленника трансформується, включаючись до змісту іншої культури, під впливом національних особливостей останньої. Виходячи з такого підходу, подано загальну картину проникнення та засвоєння ідей німецької класичної філософії в Україні в першій половині ХІХ сторіччя.

Слід зазначити, що дослідження ступеня знайомства з німецькою філософією в Україні цього періоду спирається на врахування діяльності перш за все академічних закладів -Харківського та Київського університетів, Київської Духовної Академії, Одеського ліцею та гімназії вищих наук у Ніжині.

У параграфі наголошується, що світоглядні підвалини доби романтизму, яка багато в чому наслідувала барокові традиції, в Україні були закладені "університетським шеллінгіанством" (П.Авсенєв, А.Дудрович, К.Зеленецький, Т.Костир, Х.Кроненберг, М.Максимович). І одна з наукових заслуг Д.Чижевського полягає саме в тому, що він перший пов'язав поширення в Україні ідей романтизму з розвитком "академічної філософії", зокрема із впливом шеллінгіанства.

З огляду на проведений в дисертаційній роботі історико-філософський аналіз робіт Д.Чижевського можна зробити висновок, що ретельна дослідницька праця вченого значно збагатила українську інтелектуальну історію і йому, безсумнівно, належить чільне місце у вітчизняній культурі.

Подальша розробка проблематики запропонованого дослідження може, на мою думку, плідно рухатися у таких напрямках:

- визначення інтелектуального середовища та кола літератури, які впливали на формування філософських поглядів Д.Чижевського; - розгляд компаративістських дослідницьких студій вченого, зокрема аналіз його порівняльних характеристик різних ланок українського духовного життя відповідно з іншими слов'янськими культурами;
- детальне дослідження співвідношення стиля мислення та специфіки філософування в українській культурі;
- аналіз взаємовпливів та взаємозв'язків декількох культурних традицій і реалізація цієї взаємодії у вітчизняній культурі;
- типологічне зіставлення філософського та містичного типів свідомості як дещо різних за методом пізнання;
- продовження розробок в галузі методології та конкретних методик дослідження української інтелектуальної історії.